

AZ ÖRMÉNY APOSTOLI EGYHÁZ ÉS RÓMA KAPCSOLATA A KÖZÉP-KORBAN

Az örmény apostoli egyházat – a legáltalánosabban elfogadott nézet szerint – keleti egyháznak tekintik az egyháztörténészek. Maga az örmény egyház is apostolinak, ortodoxnak és egyetemesnek, azaz katolikusnak vallotta önmagát. Nem fogadta el a Jézus Krisztus egy, azaz isteni természetét (görögül: *moné physé*) hirdető monofizitizmust. A IV. khalkédóni egyetemes zsinathoz – amelyen szintén elutasították a monofizitizmust – azonban ellentmondásos módon viszonyult, nemzeti zsinatain fenntartásainak adott hangot. A monofizitizmust, s annak követőit – mint például Euthykhés apátot († 454) és Sevéros (512/518–538) antiochiai pátriárkát – igen határozottan elutasította. Az örmény egyház ugyanakkor megosztott volt, mivel a nyugati örmény területek püspökei Konstantinápoly fennhatósága alá tartoztak, és jó néhányan közülük részt vettek a khalkédóni zsinaton, és elfogadták tanításait. Ugyanakkor a nagyobbik, keleti rész – ahol maga az örmény egyházfő, a katolikosz székel, s ahonnan időről időre nagyobb számú örmény csoportok telepedtek át a keleti tartományokból a Bizánci Birodalom területére – püspökei a Szászánidák ellen 449-ben kirobbant szabadságharcban való aktív részvételük miatt nem vehettek részt a zsinaton, s így az egyetemes egyház ügyével érdemben mintegy ötven esztendőn át nem is foglalkoztak. Sőt a khalkédóni zsinatról torz és hamis hírek jutottak el Örményországba, miszerint rehabilitálták az örmények által ellenségesnek titulált nesztorianizmust. (Ezt az irányzatot a perzsa Szászánida-politika az örmények ellenében felkarolta, s követőit igyekezett az örmény egyház ellen uszítani.)

Az örmény krónikairódalomban markáns Róma- vagy Bizánc-ellenesség alakult ki, mivel az örmények szerint Konstantinápoly, mint keresztény szövetséges, több ízben is cserbenhagyta az örménységet a pogány perzsák elleni háborúban.¹ Az örmény történeti irodalomban főleg a 7. században kezdett kikristályosodni ez a markáns Bizánc (Róma)-ellenes attitűd, amely időnként nyílt Khalkédón-ellenességbe csapott át, annak ellenére, hogy az örmény egyház nemzeti zsinatain nyíltan nem fordult szembe a khalkédóni zsinat tanításaival, illetve elítélte a monofizita tanokat.² A kölcsönös ellentét már a 7. századtól kezdve vég nélküli ellenségeskedéssé fajult. A hitviták nyomán toposzok és sztereotípiák keletkeztek, kölcsönösen hitszegőknek, aposztatáknak, eretnekeknek vagy hitetlennek nevezték egymást.

Más keleti egyházzal ellentétben az örmény apostoli egyházhoz erősen kötődött a nyelv és az irodalom, amely jelentős mértékben hozzájárult az örmények etnikai azonosságtudatának megteremtéséhez, valamint túléléséhez.³ Az örmény gyökerű Makedón-dinasztia (866–1056) idején a Bizánci Birodalom területére tömeges örmény bevándorlás zajlott, mindemellett a 11. század közepére a történeti Örményországot Konstantinápoly fokozatosan integrálta, s így az önálló örmény feudális állam megszűnt létezni. Bizánc mindent megtett, hogy az örményeket mind politikailag, mind pedig vallási alapon betagozza a birodalomba. Ez az elképzelés hibásnak bizonyult. Egyrészt Konstantinápoly nem tudta megvédeni az újonnan annektált területeket a terjeszkedő szeldzsukoktól. Az 1071-es manazkerti (manzikerti) csata után a történeti Örményország a szeldzsukok fennhatósága alá került, s ez újabb exoduszerű menekülthullámot idézett elő északi és déli irányba. Az ország megmaradt arisztokráciája és

főpapsága, élén a katolikossal, Kilikiába telepedett, s ott alapított feudális államot 1085-ben. Másrészt a bizánciak expanzív politikája még inkább elmélyítette a korábbi évszázadok óta tartó vallási és egyházi ellentéteket.

Az anyaországból Kilikiába menekült örmény arisztokrácia és apostoli egyház – felismerve a latin és a görög egyház között szunnyadó konfliktusokat – kapcsolódási pontokat kezdett keresni Rómával, s egy esetleges unió lehetőségét is lebegtette. Ez persze a görögök szemében még inkább felerősítette a birodalomban évszázadok óta meglévő örményellenességet, melyet a görög egyház is tevékenyen támogatott. (A 11. század végétől a görög *armenos*, azaz örmény jelző egyet jelentett a *hairetikos*-szal, azaz az eretnekekkel.)⁴

A kísérletek a kapcsolatfelvételre a római, latin rítusú és az örmény apostoli egyház között a kilikiai örmény állam megalapítása után egyből megkezdődtek. VII. Gergely pápa (1073–1085) 1080-ban II. Hitvalló Szent Gergely katolikoszhoz (1065–1105) (klasszikus örményül: *Grigor Vkayasēr*) írott levelében már felvetette, hogy noha tisztában van a két egyház között fennálló teológiai, krisztológiai és liturgikus különbséggel, mégis érdemes lenne ezeket az eltéréseket valamilyen módon kiegyenlíteni.⁵ A következő évszázad jelentős – mondhatni, pozitív – eredményt mutatott Róma és az örmény egyház közti kapcsolatok fejlődésében, aminek elsősorban politikai okai voltak. A latin források tanúsága szerint Kilikia bizánci uralmának korszaka, valamint a Rubenida-házból származó I. Leó fejedelem (1129–1137) halála a bizánci fogságban (1140) azt eredményezte, hogy az örmény apostoli egyház politikai megfontolásokból elismerte Róma elsőbbségét, valamint hajlandónak mutatkozott a latin liturgikus gyakorlathoz való alkalmazkodásra. Mindebben szerepet játszott az is, hogy az örmény egyház tudatosan „fricskát” mutatott Konstantinápolynak.

A római és az örmény egyház vezetőinek érintkezéseit a késő 12. században mindenképp a kilikiai, kereszties, bizánci és mohamedán konfliktusok összefüggésében kell látni. III. Lucius pápa (1181–1185) például azért tett engedményeket az örmény egyháznak, mert a kilikiai örmény állam komoly katonai és anyagi segítséget nyújtott a kereszties államoknak. A szívélyes diplomáciai és egyházi kapcsolatok 1191-ben érték el csúcspontjukat, amikor Wittelsbach Konrád mainzi érsek megkoronázta I. Nagy Leó (*Lewon*) örmény királyt (1191–1219). A koronázás alkalmával I. Leó király formálisan elismerte a római egyház elsőbbségét.⁶ A kapcsolatok azonban I. Leó uralkodásának második felében mindinkább feszültté váltak, mivel a király az Antiochiai Hercegség kapcsán kiobbant örökösödési viszály miatt konfliktusba kerül a Szentszékkal. A vita végül 1211-ben I. Leó kiátkozásához vezetett, másrészt a két egyház közötti kapcsolatokat beárnyékolta, hogy Róma makacsul, mondhatni, csökönyösen ragaszkodott az örmény rítus latin normák szerinti megreformálásához, amiben az örmények saját „nemzeti” rítusuk megsértését látták.⁷

A Kilikiában székelő örmény egyházfők a királyság bukásáig szerették volna és igyekeztek kezükben tartani a Rómával való kapcsolatokat. Ez különösen igaz volt 1293 után, amikor a egyházfő székhelyét Hromklából az ország fővárosába, Sisbe helyezte át, elsősorban azért, mert ott nagyobb biztonságban volt a mameluk betörések esetén. A királyi udvar a fővárosban azonban könnyebben befolyásolta az örmény egyházat.⁸ Gyakorta előfordult, hogy az egyházfők nem voltak képesek szembeállni a királyi udvar akaratával. A katolikoszok ugyanis majdnem mindig fenntartásokkal fogadták a királyi udvar „Róma-barát” politikáját, amely hajlandóságot mutatott az

egyházi unióra. (Viszonzásul az udvar katonai segítséget várt el a pápától a mohamedán terjeszkedéssel szembeni harcban.)⁹

Ugyanakkor voltak kósza kísérletek a két egyház, ezáltal a két pólus kibékítésére. Ennek volt példája a történetíró Nersēs Lambronac'i († 1218), Tarsos püspökének esete, aki az egységes (ökumenikus) hitben mélységesen hívő keresztényként megkísérelte összebékíteni az örmény apostoli egyházat mind a khalkedónita görög, mind a khalkedónita latin egyházzal (végül is eredménytelenül). Sőt a püspök kezdeményezésére 1198-ban Tarsosban az örmény egyház formálisan elfogadta az uniót Rómával.¹⁰ Hangsúlyozni kell, hogy a Rómával kötött unió nem örvendett nagy népszerűségnek, s az örmény egyház képviselői ritkán tekintettek úgy rá, mint amely magába foglalná a teljes szentségi közösséget és alávetettséget.

A királyi udvarból érkező úgynevezett romanizációs vagy latinizációs reform, az örmény liturgikus gyakorlat megváltoztatása igen komoly viszályokat okozott a királyi udvar, valamint a kilikiai és az anyaországi örmény klérus között. A klérus ellenállt mindenféle olyan újításnak, amely drasztikus változtatásokat idézett volna elő az örmény egyházban. Sőt az ilyen szándékokban a konzervatív, mindinkább a nemzeti érdekeket előtérbe helyező örmény klérus a nemzeti egyház érdekeinek megnyirbálását látta. Az udvarból jövő Róma-barát nyomás olyan erős volt, hogy hatékony ellenállást csakis az idegen uralom alatt álló Örményország klérusa tudott kifejtteni. A szembehelezkedés egyik kulcsfigurája volt a 13. század második felében a történetíró és teológus Step'anos Örbēlean († 1280 körül), az anyaországi Siwnik' tartomány érseke is.¹¹

A királyi udvaron keresztül nyilvánvalóan Róma akarata mutatkozott meg ebben a korszakban. A római pápák kívánalmai a következők voltak: a római pápa elsőbbségének elismerése, az első négy egyetemes zsinat tanításainak feltételek nélküli, valamint a *Filioque* (klasszikus örményül: *ew yOrdwoyn*) elfogadása. Ezen túlmenően feltétel volt még a nyugati naptár átvétele (például a karácsony ünnepének január 6-ról, december 25-re való áttétele), az örmény liturgiákban a *Trisagion* ének monofiziták által betoldott „*Akit megfeszítettek értünk*” (klasszikus örményül: *or xac'ec'aw vasn mer*) eltörlése és az eukharishtiában a megszentelt bor vízzel való keverése stb.¹²

A romanizáció vagy latinizáció csúcspontját a kilikiai Örményországban a 13. század végétől a 14. század közepéig tartó periódusra tehetjük. Ez volt az az időszak, amikor az országban megjelentek a Ferenc-, valamint a Domonkos-rendi missziók: 1289-ban érkezett II. Hethum (*Het'um*) király (1289–1297) udvarába Giovanni Montecorvino ferences szerzetes, akinek fő feladata a tárgyalások elindítása volt a két egyház között az unióról, beleértve a két egyház közötti liturgikus különbségek Rómának megfelelő kiküszöbölését is. A tárgyalások megkezdését VIII. Bonifác pápa (1294–1303) VII. Gergely (*Grigor Anawarjec'i*) katolikosznak (1293–1307) 1298-ban írt levelében támogatta. A pápa szerint az örmény egyházfőknek el kellene ismerni Róma elsőbbségét.

Az évtizedig nyúló tárgyalások után az 1308-ban Sisben, illetve 1316-ban Adanában összehívott örmény nemzeti zsinatokon a kilikiai és anyaországi örmény főpapság, illetve nemesség formálisan is elfogadta, hogy az örmény egyház aláveti magát a római egyház tanításainak és liturgiájának.¹³ Továbbá sok itáliai örmény közösség a kilikiai unióknak megfelelően elfogadta Róma elsőbbségét, s ezáltal közvetlenül a pápa védelme alá került. Ugyanakkor az anyaországból érkező örmény főpapok és teológusok határozottan elvetették a Rómának tett engedményeket. Róma is tett

lépéseket, hogy tompítsa az erős anyaországi ellenzék unióellenes magatartását. Ezt tükrözi például XXII. János (1316–1334) pápa levele az örményországi egyházmegegyekhez, amelyben kérte a főpapokat, hogy határozottan támogassák a két egyház közötti uniót. A Róma és az örmény egyház közötti tárgyalások folytatását segítette elő ebben a korszakban a Domonkos-rendi szerzetesek által végzett széles körű örményországi missziós tevékenység, valamint az örmény királyi udvar tagjainak adományozott engedmény és kiváltság is (hűbértartások a pápai állam területén).

Az egyházi unió heves reakciókat váltott ki Kilikiában. Még 1222-ben Fülöp IV. Bohemund (1187–1233) antiochiai herceg fia feleségül vette Izabellát (*Zabél*), I. Leó király lányát (1219–1252 között királynő), s nem sokkal később a hercegnővel kötött fríge révén megszerezte az örmény trónt is, azaz társuralkodó lett. Részben az örmény egyház közelbelépése miatt a következő évben Fülöpöt megfosztották királyi hatalmától, s bebörtönözték, mivel határozottan támogatta, hogy a kilikiai Örményország feltétel nélkül fogadjon hűséget Rómának.¹⁴ Még ugyanebben az évben Mamistra és Tarsos városok latinbarát püspökeit kiűzték a királyság területéről.¹⁵ Később a nap-tárhasználatban kapcsolatban robbant ki heves vita az örmény egyházon belül, konkrétan akörül, hogy a húsvét ünnepét a latin szokás szerint, vagy pedig a hagyományos örmény kalendárium szerint kell megünnepelni. Azokat az örmény papokat, akik nem fogadták el a latin szokást, és az örmény tradíciókhoz ragaszkodtak, bebörtönözték, illetve száműzték.¹⁶

A 14. század elején is komoly feszültségek adódtak a két egyház között. A romanizációs vagy latin párt tevékenysége, valamint a Domonkos-rendi szerzetesek befolyása egyre növekvő ellenszenvet váltott ki, és az egyházi ellenzék megerősödött. Az örmény apostoli egyház válasza Róma liturgikus és hitelvi igényeire ugyanakkor nem elégtette ki a pápai udvart. A feszültségeket csak fokozta, hogy XI. Gergely pápa (1370–1378) levélben úgy rendelkezett: azoknak az örményeknek, akik elfogadják az uniót, újra meg kell keresztelkedniük, továbbá az uniált örmény papokat a római egyház szokásai szerint újból fel kell szentelni.¹⁷ 1344-ben az unióellenes párt megölte a francia származású I. (Lusignan, Lusinean) Guy (*II. Konstadin*) királyt (1342–1344), és így gyakorlatilag majdnem a kilikiai királyság (1375) bukásáig irányította az államot. A korszakra vonatkozó örmény források ugyanakkor némi túlzással megállapítják, hogy a kilikiai korszak utolsó hat örmény katolikosza „latinbarát” egyházpolitikát folytatott, s emiatt az ellenzék mindnyájukat megmérgezte. Ez idő alatt Róma továbbra is folytatta uniós politikáját Kilikiában, sőt az uniós politika folytatásáért katonai segítséget ajánlott fel a királyságnak a Mameluk Birodalommal szembeni mindinkább reménytelennek tűnő harcában. 1374-re átmenetileg az uniót támogató örmények, s ezáltal a királyi udvar kerültek ki győztesen, s a Lusignan-dinasztiából származó IV. Leó (*Lewon*) (1374–1375) tették meg királyuknak, aki a kilikiai örmény állam utolsó uralkodója is lett egyben.¹⁸

A kilikiai királyság bukása után Róma számára már kevésbé volt fontos, hogy az örmény egyházat integrálja. Az egyházi unió erőltetése többé már sem praktikus, sem egyházi megfontolásokból nem tűnt szükségesnek. 1439-ben a ferrarai-firenzei zsinaton a római és örmény egyház közötti unió kimondása nem tekinthető a két egyház között végbemenő sorozatos tárgyalások eredményének. A több évszázadon keresztül folyó, körülményes és hosszadalmas tárgyalások nem vezettek semmilyen konkrét eredményre. Az 1439-ben kimondott uniót egyik egyház sem vette komolyan, sőt a megegyezést egyetlen örmény nemzeti zsinat sem hagyta jóvá.¹⁹

Jegyzetek

- ¹ Általában a középkori örmény krónikairódomal magát a Bizánc kifejezést sohasem használta, mindvégig a rómaiak vagy a görögök országa és királysága (*t'agaworut'wn Hromayec'woy, erkir Hunac'*) kifejezést használta. A császárvárost, illetve a magát birodalmat az egész középkor folyamán csak Rómának (klasszikus örményül: *Hrom*, vagy *Horomk'*) nevezte. Bizánca is csak egy kifejezést találtunk V. „Történész” János katolikosz (*Yovhannēs Patmaban Draxanakertac'i*) történeti munkájában, ahol megemlíti Bizáncot (klasszikus örményül: *Biwzand*), de nem mint császárvárost vagy birodalmat, hanem az ókori görög Megara gyarmatvárosát, Byzantiont. *Emin, M.* (ed.): *Yovhannu kat'olikos Draxanakertac'woy Patmut'iwn Hayoc'* [Yovhannēs Draxanakertac'i kat'olikos: Örményország története]. Tiflis, 1912. 50.
- ² *Girk' T'it'oc'* [Levelek Könyve]. Tiflis, 1901. 177–183.; *Arpee, A.*: *History of the Armenian Christianity*. New York, 1946. 56–75.; *Garitte, G.* (ed.): *La Narratio de rebus Armeniae*. Louvain, 1952. 153–160.; *Mesrop Vardapet: Patmut'iwn Hay Ekelec'ii* [Az örmény egyház története]. Beyrut', 1957. 96–121, 152–156.; *Sarkissian, K.*: *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*. London, 1965. 7–42., 196–213.; *Garsoian, N.*: *Politique ou orthodoxie? L'Arménie au quatrieme siecle*. In: *Revue des études arméniennes*, 4 (1976) 297–320.; *Zekiyán, L. B.*: *La rupture des Églises géorgienne et arménienne au début du VIIe siècle*. In: *Revue des études arméniennes*, 16 (1982) 155–174.; *Örmanean, M.*: *Hayoc' ekelec'in* [Az örmény egyház]. Erewan, 1993. 59–75.; *Vryonis, S.*: *Byzantine Images of the Armenians*. In: *Hovhannisian, R.* (ed.): *The Armenian Image in History and Literature*. Los Angeles, 1981. 65–81.; *Garsoian, N.*: *Quelques précisions préliminaire sur la schisme entre les églises byzantine et arménienne*. In: *L'Arménie et Byzance. Histoire et Culture*. Paris, 1996. 98–112. Nina Garsoian a két egyház közötti teológiai szakadásról beszél, holott a vonatkozó örmény forrásokból ez nem derült ki. Ha szakadásról beszélünk, akkor egyértelműen politikai szakadást kell megállapítani, amely a két egyház között a 10. század második felében alakult ki. Az örmény egyház gyakorlatilag kezdetől fogva autokefáliára törekedett, s nem akarta elismerni sem Alexandria, sem Antiókhia, sem Róma. sem Konstantinápoly joghatóságát.
- ³ *Papadakis, A. – Meyendorff, J.*: *A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése*. Budapest, 2002. 166.
- ⁴ *Papadakis–Meyendorff*: i. m. 167.
- ⁵ *Galanus, C.*: *Conciliationis ecclesiae Armeniae. Romae, 1661. Vol. 1. 438.*; *Ananean, A.*: *Grigorios Vkasayēr ew hay-hromakan yaraberut'inwerē* [Hitvalló Szent Gergely katolikosz és az örmény–római kapcsolatok]. In: *Bazmavēp*, I (1992) 7–30.
- ⁶ *Örmanean, M.*: *Azgapatum* [Nemzettörténet]. Vol. 2. Bēyruť', 1960. cols. 1230–1258.
- ⁷ *Tekeyan, P.*: *Controverses christologiques Arméno–Cilicie dans la second moitié du XIIIe siècle (1165–1198)*. In: *Orientalia Christiana Analecta*, 124 (1939) 21–58.
- ⁸ *Č'amč'eanc', M.*: *Patmut'iwn Hayoc'* [Az örmények története]. Venetik, 1786. Vol. 3. 353–354.
- ⁹ *Arpee, A.*: *A History of Armenian Christianity*. New York, 1946. 140–148.; *Atamian, P.*: *Cilician–Roman Church Union*. In: *Strayer, J. R.* (ed.): *Dictionary of the Middle Ages*. New York, 1983. Vol. 3. 394.
- ¹⁰ *Kogean, H.*: *Hamařot patmut'iwn hay-latin yaraberut'eanc' skizbēn minč'ew 1382* [Az örmény–latin kapcsolatok rövid története a kezdetektől 1382-ig]. Antelias–Beyrut', 1981. 26–31.; *Papadakis–Meyendorff*: i. m. 171–174.; *Atamian*: i. m. 395.
- ¹¹ *Arpee*: i. m. 149–164.; *Papadakis–Meyendorff*: i. m. 171.
- ¹² *Sargsian, G.*: *A Brief Introduction to the Armenian Christian Literature*. London, 1960. 46–47.; *Atamian*: i. m. 395.
- ¹³ *Van den Oudenrijn, M.*: *Uniteur et Dominicain l'Arménie*. In: *Oriens Christianus*, 40 (1956) 94–112.; *Atamian*: i. m. 395.
- ¹⁴ *Örmanean*: i. m. cols. 1816–1825.
- ¹⁵ *Č'amč'eanc'*: i. m. 290–291.
- ¹⁶ *Örmanean*: i. m. II/2. cols. 1784–1793.
- ¹⁷ *Zek'iyán, L. B.*: *14-dari kronakan večerē: naxak'ayler Hayoc' ekelec'u hetaga bažanumneri ew ekelec'abanakan kargavičakē* [Hitvíták a 14. században. Presztízsviták és egyházi státusz az örmény egyházban]. In: *Éjmiacin*, I. (2000) 106–127.
- ¹⁸ *Tournbize, F.*: *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*. Paris, 1910. 320–337.
- ¹⁹ *Kogean, H.*: *Hayoc' ekelec'in minč'ew P'lorentean žolovē* [Az örmény egyház a firenzei zsinatig]. Bēyruť', 1961. 468–472.; *Balgy, A.* (ed.): *Historia doctrinae catholicae inter Armenios unionisque eorum cum Ecclesia Romana*. Viennae, 1877. 69–88.